

УДК 159.922.62-056.29

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДИХ ЛЮДЕЙ З ОБМЕЖЕННЯМИ ФУНКЦІЙ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ

Чухрій І.В., к. психол. н., докторант
кафедри ортопедагогіки і реабілітології

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми психологічних особливостей професійної ідентичності молодих людей із порушеннями функцій опорно-рухового апарату. На основі його результатів визначено низку внутрішніх чинників професійної ідентичності та здійснено їх експериментальне дослідження.

Ключові слова: професійна ідентичність, молода людина з обмеженнями функцій опорно-рухового апарату, ціннісні орієнтації, негативні емоційні стани, мотиви.

В статье осуществлен теоретический анализ проблемы психологических особенностей молодых людей с нарушением функций опорно-двигательного аппарата. На основании его результатов определен ряд внутренних факторов профессиональной идентичности и проведено их экспериментальное исследование.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, молодые люди с нарушением функций опорно-двигательного аппарата, ценностные ориентации, негативные эмоциональные состояния, мотивы.

Chukhriy I.V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PROFESSIONAL IDENTITY OF YOUNG PEOPLE WITH RESTRICTION OF MUSCULOSKELETAL SYSTEM

A theoretical analysis of the problem of psychological features of professional identity of young people with musculoskeletal disorders in the article is carried out. Based on this analysis a number of internal factors of professional identity are defined and the experimental research is put on practice.

Key words: professional identity, young person with restriction of musculoskeletal system, values, negative emotional states, motives.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день у світовій психологічній практиці звертається увага на гармонійний розвиток та становлення особистості. Поряд із грою, спортом, навчанням, мистецтвом, сімейними обов'язками людина потребує також і праці як планомірного та цілеспрямованого виду діяльності, під час здійснення якої доросла людина пізнає себе: хто вона і в чому полягає її внесок у життя суспільства. Завдяки усвідомленій трудовій діяльності особистість у повному обсязі усвідомлює свою людську гідність [2; с.17].

Розпочинаючи трудову діяльність, молоді люди з обмеженнями функцій долають цілу низку перешкод, пов'язаних як із соціальними чинниками (проблеми працевлаштування, спеціального обладнання робочого місця, наявності вакансій тощо), так і з причинами внутрішньо особистісного характеру (проблеми психологічної готовності, наявність негативних переживань під час адаптації до трудового колективу, недостатність внутрішніх ресурсів для виконання діяльності тощо). Особливе місце в зазначеній проблемі займає формування професійної ідентичності, тобто ідентифікація з представниками обраного

фаху, що формується у процесі професійного навчання та трудової діяльності, а на думку представників аналітичного та психодраматичного напрямку психології - ще в більш ранній період розвитку (М. Кляйн, Я. Морено, А. Фрейд, З. Фрейд).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема особливостей трудової діяльності та формування професійної ідентичності має комплексний міждисциплінарний характер і розглядається у межах: психології (Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонт'єв, Д. Ельконін, Н. Самоукина, Л. Пасечнікова); фізіології та біології (П. Анохин, Т. Добжанський, О. Леонт'єв); соціології та соціальної роботи (В. Годлевська, Н. Гречанюк, А. Кабська); корекційної педагогіки та реабілітології (С. Міронова, О. Романенко, А. Шевцов, В. Сіньов, Л. Чеботарьова, О. Хохліна, М. Шеремет); спеціальної психології (Л. Виготський, С. Міронова, К. Островська, О. Романенко, В. Сіньов, Є. Сіньова, Т. Скрипник, Л. Чеботарьова, О. Хохліна, А. Шевцов, Л. Фомічова).

Постановка завдання. Мета статті – здійснити теоретичний аналіз психологічних особливостей розвитку професійної ідентичності молодих людей із порушен-

нями функцій опорно-рухового апарату та емпірично визначити внутрішні чинники її формування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Можливість працювати – одне з фундаментальних прав, встановлене міжнародно-правовими актами та визнане всіма державами. Воно відображає необхідність задоволення потреб людини у створенні суспільних благ та забезпеченні джерелами існування себе і своєї сім'ї. Право на працю передбачає також наявність умов для особистого розвитку та реалізації творчого потенціалу людини. При цьому повинні враховуватись індивідуальні властивості, покликання, вміння, майстерність, професійна підготовка, освіта, а також суспільна потреба [6, с. 7].

Дорослій людині приносить радість усвідомлення того, що вона за свою цілеспрямовану роботу отримує винагороду, робить належний внесок у спільну працю і позиціонує себе як частину суспільства або соціуму [2, с. 17].

Із бесід зі спеціалістами, які мають багаторічний досвід роботи, можна почути інформацію, що велика кількість молодих людей з обмеженнями функцій життєдіяльності не мають бажання працювати. Ми не можемо заперечувати спостереження практиків, проте воно не є вихідним положенням для побудови психологічної роботи. Люди з порушенням функцій життєдіяльності стали такими, якими вони є, і, значною мірою, їх особливості зумовлені оточенням. Можливо, у їх сім'ях, де переважає гіперопіка та симбіотичне ставлення, ніхто не висував до них необхідних вимог. Відчуваючи провину за інвалідність дитини, батьки лише демонстрували надмірне піклування, що перешкоджало розвитку трудової діяльності в подальшому [8, с. 113].

На жаль, у сучасному суспільстві частими є випадки, коли молоді люди з обмеженням функцій життєдіяльності не працюють, сидять удома та живуть за рахунок близьких або соціальних дотацій. Це погіршує їх загальний психічний стан, вони все більше занурюються у світ мрій, що певним чином стирає межі між реальним та фантазійним, уявним світом. Коли ж молода людина займається систематичною працею, це сприяє внутрішній структурованості, розвитку, відчуттю самоповаги, задоволенню собою, формуванню реальних майбутніх цілей та досягнення їх.

Е. Еріксон розробив епігенетичну теорію розвитку особистості, згідно з якою ідентичність особистості – це центральна властивість людини, що сигналізує їй про нерозривний зв'язок із соціальним світом,

виявляється у зосередженості людини на собі, в ототожненні її із соціальною групою та оточенням, у визначенні її цінності та соціальної ролі [3; с.46]. Нездатність досягти особистої ідентичності призводить до кризи ідентичності (рольового зміщення), що найчастіше характеризується нездатністю обирати кар'єру або продовжити освіту [7; с. 229].

Розвиток дорослої людини можна описати в контексті трьох самостійних систем: розвиток особистісного «Я», «Я» як член сім'ї, «Я» як працівник. Зазначені категорії взаємопов'язані: чим краще людина реалізує свій потенціал в одній галузі, тим вищими є її можливості і в двох інших, за винятком компенсаторної дії [4]. Формування ідентичності – неперервний процес. Дорослі повинні удосконалювати та перебудувати особистість, професійну і сімейну ідентичності разом зі змінами внутрішнього та зовнішнього світу [4; с. 695].

На думку Е. Еріксона, молоді люди через сформованість ідентичності, зокрема професійної, прагнуть досягти генеративності, залишити свій внесок у оточуючий світ. Більшість намагаються здійснити це шляхом створення сім'ї та піклування про нащадків. Інші досягають генеративності за допомогою засобів продуктивності своєї діяльності.

У процесі активності та спілкування в соціокультурному середовищі людина набуває особливої якості, яку позначають терміном «особистість» [3, с. 300]. Бути особистістю – означає створити образ «Я» за власним сценарієм, свою «Я-концепцію». «Я-концепція» – це цілісний, хоча й не позбавлений внутрішніх протиріч образ суто особистого, власного «Я», що включає три складові його компоненти: пізнавальний (хто я?), емоційний (який я?) і поведінковий (що і як я роблю і чому так вчиняю?) [5; с. 11].

Формування «Я-концепції» або «Я-образу» відбувається на основі усвідомленого ставлення людини до самої себе, до власних здібностей і потреб, потягів і мотивів поведінки, переживань і думок, тобто на основі самопізнання. Самість, або «Я-концепція» (у теорії К. Роджерса ці терміни взаємозамінні) – організований, послідовний концептуальний гештальт, складений із сприйнятих властивостей «Я» («мене») та взаємостосунків «Я» («мене») з іншими людьми в різних аспектах життя, а також цінності, пов'язані з цими сприйняттями. Це гештальт, який досягний осмисленню, хоч і не обов'язково усвідомлений.

Джерелом емоційно-оціночного уявлення людини про саму себе є все, що її

оточує, і те, з чим їй доводиться постійно взаємодіяти. У ситуації професійного вибору потрібно не лише знати, а й об'єктивно оцінювати свої інтереси та схильності, здібності та можливості, а також уміти співвіднести їх із обраним фахом.

У міркуванні про професію кожний здійснює уявний рух від «Я» реального через «Я» динамічне і до «Я» ідеального. Для того, щоб плани стали реальністю, необхідно розробити програму дій і прагнути її реалізувати [5, с. 11].

Людина мріє, бачить себе в різних ролях, перелік яких може бути нескінченним і різноманітним, усередині її постійно відбувається складна та інтенсивна робота щодо зіставлення себе із зовнішнім світом. Зазначений погляд на себе – це так зване «Я» фантастичне. Проте свої мрії, здібності та можливості їхньої реалізації необхідно погоджувати з «Я» реальним, саме воно є відправною точкою всіх планів людини. Недоліки знань про себе, збіднення «Я-концепції» ускладнюють професійний вибір, роблять його недостатньо обґрунтованим, випадковим через те, що загальмовують процес співвіднесення себе зі світом і майбутньою професійною діяльністю [5, с. 12].

К. Роджерс припустив, що поведінка людини надихається та регулюється об'єднуючим мотивом – тенденцією актуалізації. Вона проявляється у певній тенденції організму удосконалювати свої здібності, щоб зберегти та розвивати особистість. Тобто найважливіший мотив людини – це актуалізувати себе, максимально виявити найкращі якості, надані людині природою [8, с. 535].

Самоактуалізована людина живе екзистенційно, без примусу та повною мірою бере участь у ньому, насолоджуючись кожним моментом. За теорією К. Роджерса, не потрібно якихось особливих мотиваційних конструктів (тобто специфічних потягів), щоб зрозуміти, чому людина активна; кожна людина мотивована тим, що живе. Мотиви та потяги пояснюються ціліспрямованою діяльністю організму [9, с. 537].

Добре життя – це не кінцевий пункт, а спрямованість, у якій людина рухається, гармонізуючи зі своєю істинною природою.

Повноцінно функціональною (за К. Роджерсом) є людина, яка використовує свої здібності та талант, реалізовує власний потенціал та рухається до повного пізнання себе і сфери своїх переживань. Основні характеристики повноцінно функціональних людей:

1. Відкритість переживанню – здатність слухати себе, відчувати всю сферу сенсорних, емоційних та когнітивних переживань, не боючись загрози.

2. Екзистенціальний спосіб життя – це тенденція жити повно та наповнено в кожну мить існування, так, щоб кожне переживання сприймалося як свіже і неповторне, відмінне від того, що було раніше. Люди, які живуть хорошим життям, гнучкі, адаптивні, терплячі та безпосередні, вони відкривають структуру свого досвіду в процесі його переживання.

3. Організмична довіра – здатність людини брати до уваги свої внутрішні відчуття та розглядати їх як підґрунтя для вибору поведінки.

4. Емпірична свобода – людина може вільно жити так, як хоче, без обмежень та заборон. Суб'єктивна свобода – це почуття особистої влади, здатність робити вибір та керувати собою.

5. Креативність (продукти творчості та творчий спосіб життя) з'являються у людей, які прагнуть жити конструктивно та адаптивно у своїй культурі, задовольняючи власні глибинні потреби, проте вони не обов'язково пристосовуються до культури, і не є беззаперечними конформістами [9; с. 549-550].

Експериментальне дослідження. На базі Вінницького міського центру соціально-психологічної реабілітації «Гармонія» з метою виокремлення внутрішніх чинників професійної ідентичності, було проведено експериментальне дослідження, у якому взяли участь 60 клієнтів центру соціально-психологічної реабілітації з порушенням функцій опорно-рухового апарату. Було скомпоновано психодіагностичний комплекс для вивчення особливостей ціннісно-мотиваційної сфери цієї молоді. Застосовано методику «Ціннісні орієнтації» М. Рокича та «Методику діагностики соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері» О. Потьомкіної; для аналізу особливостей емоційної сфери, зокрема, переживання негативних емоційних станів – «Шкалу депресії» Т. Балашової, дослідження бар'єрів у налагодженні емоційних контактів – «Методику діагностики «перешкод» у встановленні емоційних контактів» В. Бойко [11].

За результатами емпіричного дослідження встановлено, що молоді люди надали перевагу таким термінальними цінностям (Рис. 1): розвиток, пізнання, продуктивне життя, щасливе сімейне життя, творчість; інструментальним цінностям (Рис. 2): чесність, життєрадісність, самоконтроль, ефективність у справах, тверда воля.

З вищезазначеного досліджувані надавали перевагу абстрактним цінностям та цінностям професійної самореалізації, а цінності особистісного задоволення жит-

тям, естетичної насолоди та свободи мали низькі показники.

Рисунок 1. Дослідження системи термінальних ціннісних орієнтацій молоді з порушенням функцій опорно-рухового-апарату за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича

Отже, цінності, пов'язані з позитивними переживаннями та можливістю самостійно приймати рішення та вибирати, не займали високих рангів. Такі особливості можуть виникати внаслідок недостатньої реалізації бажаних, із високими рангами вибору цінностей (професійної реалізації та створення сім'ї).

За результатами дослідження соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері за методикою О. Потьомкіної (Рис. 3) встановлено, що більшість досліджуваних молодих людей з обмеженнями функцій опорно-рухового апарату мають дисгармонійні показники орієнтацій, деякі з них виражені сильно, а інші можуть навіть бути відсутніми.

Рисунок 2. Дослідження системи інструментальних ціннісних орієнтацій молоді з порушенням функцій опорно-рухового-апарату за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича

Переважна більшість досліджуваних зорієнтовані на процес, на те, щоб заняття було цікавим, а не на досягнення мети (тобто за шкалою «Процес» зафіксовано найбільші показники). Внаслідок цього молоді люди можуть запізнитись із виконанням роботи, а якщо процес став нецікавим – взагалі не завершити завдання, незважаючи на наслідки. Отже, їх процесуальна спрямованість перешкоджає результативності. Ця риса може бути пов'язана з особливостями дисгармонійного психічного розвитку, оскільки у людей із порушенням функцій опорно-рухового апарату за достатнього інтелектуального розвитку може бути відсутня впевненість у собі, самостійність та навіюваність (В. Бочелюк, І. Грицюк, О. Романенко) [1].

Порівняно з найвагомішим показником за шкалою «Процес», у більшості досліджуваних були встановлені середні значення або вище середнього за такими шкалами, як: «Процес», «Результат», «Альтруїзм», «Праця», «Свобода».

Молоді люди з порушенням функцій опорно-рухового апарату з високими показниками за шкалою «Результат» характеризуються цілеспрямованістю, прагненням до досягнення результату у своїй діяльності всупереч перешкодам і невдачам. Проте, у зв'язку з прагненням до досягнення результату, вони можуть забути про все інше, наприклад, зробити справу швидко, але не так якісно.

За високими показників за шкалою «Альтруїзм», молода людина з обмеженнями функцій життєдіяльності спрямовує власну діяльність на користь іншим, але часто на шкоду собі або справі.

Рисунок 3. Дослідження соціально-психологічних установок молоді з порушенням функцій опорно-рухового апарату в мотиваційно-потребовій сфері за методикою О. Потьомкіної

Альтруїзм є найціннішою суспільною мотивацією, наявність якої відрізняє зрілу людину. Проте альтруїст може бути вельми небезпечний для себе і оточуючих, коли починає самовіддано «заганяти» сім'ю або соціальну групу в щастя, також якщо недостатньо розбірливий у фінансових справах.

За високих показників за шкалою «Праця», молоді люди весь час застосовують для того, щоб щось зробити, не шкодуючи вихідних днів, відпустки тощо. Праця сама по собі приносить їм більше радості та задоволення, ніж інші заняття. Така установка – одна з причин продовження роботи, коли зарплату не платять і заплатити не мають у принципі, або якщо продукція мало кому потрібна.

За високих показників за шкалою «Свобода», для молодих людей свобода є головною цінністю. Вони не терплять обмежень і готові на жертвність задля відстоювання своєї незалежності. Зазвичай орієнтація на свободу поєднується з орієнтацією на працю, рідше – з фінансовим аспектом.

Найнижчі показники у досліджуваних молодих людей із порушенням функцій опорно-рухового апарату – за шкалами орієнтації на «Егоїзм», «Владу» та «Гроші».

За низьких показників за шкалою «Егоїзм», молоді люди мало часу витрачають власним інтересам. Під час прийняття рішень вони не дуже серйозно враховують те, які наслідки позначатся на них особисто.

Низькі показники за шкалою «Влада» вказують на те, що молода людина не бажає контролювати інших та впливати на оточуючих і суспільство.

За низьких показників за шкалою «Гроші», людина не прагне збільшити власний добробут, гроші для неї є засобом щось придбати. Під час вибору професій молоді люди з порушенням функцій опорно-рухового апарату надають перевагу її цікавості та нехтують заробітною платою.

За допомогою методики «Шкала депресії» Т. Балашової було з'ясовано особливості емоційних переживань молодих людей з обмеженням функцій опорно-рухового апарату. Встановлено, що 39% досліджуваних переживають помірний депресивний стан, 40% – масковану депресію, 9% – справжню депресію та лише 12% не перебувають у депресії (Таблиця 1). Тобто, 82% молодих людей переживають депресивні стани, що було підтверджено вибором абстрактних, а не спрямованих на переживання задоволення (зокрема, в особистому житті, цінностей).

Таблиця 1

Особливості переживання депресивних станів молодими людьми з порушенням функцій опорно-рухового апарату

Рівень депресії	Показник депресії у% (n=60)
Помірна депресія	39
Стан без депресії	12
Справжня депресія	9
Маскована депресія	40

Наявність показників помірної депресії вказують на переживання смутку та підвищеної втомлюваності, що, зазвичай, починається у відповідь на ідентифіковані стресові стани в житті людини.

Легку депресію ситуативної або невротичної генези характеризують наступні ознаки: труднощі у концентрації уваги, швидка втомлюваність, млявість, ситуативні порушення режиму сну, підвищена тривога та дратівливість, нестійке емоційне тло. Її причинами можуть бути тимчасові або довготривалі труднощі у житті людини. У нашому дослідженні вони визначені як зовнішні (психологічний клімат у сім'ї та на роботі, ставлення оточуючих) та внутрішні фактори (ставлення молодої людини до власної втрати здоров'я). За маскованої депресії можуть виникати різноманітні психосоматичні розлади. Якщо людина переживає справжню депресію і знаходиться в такому стані більше 2-х місяців, то може виникати зниження лібідо та суїцидальні думки.

За результатами дослідження особливостей у встановленні емоційних контактів молодих людей із порушенням функцій опорно-рухового апарату за методикою В. Бойко встановлено, що 41% досліджуваних не вміють керувати емоціями, дозувати їх. Такий високий показник може виникати внаслідок переживання депресивних факторів.

У 34% досліджуваних виявлено неадекватний прояв емоцій. Невміння керувати емоціями та неадекватний їх прояв – основні бар'єри, які перешкоджають у встановленні емоційних контактів з оточуючими. І можливо, це є однією з причин проблем у стосунках і в особистісному розвитку та становленні. Небажання емоційного вираження з оточуючими лише 7%, тобто є намагання встановлювати емоційні контакти, а невідміння ними керувати та неадекватні емоційні прояви можуть перешкоджати зближенню.

Для дослідження зв'язків між шкалами проведених методик було проведено кореляційний аналіз за допомогою програми SPSS.

Таблиця 2
Особливості переживання «перешкод» у встановленні емоційних контактів у молодих людей із порушенням функцій опорно-рухового апарату за методикою В. Бойко

«Перешкоди» у встановленні емоційних контактів	Показник у% (n=60)
Невміння керувати емоціями, дозувати їх	41
Неадекватний прояв емоцій	34
Негнучкість, недорозвинутість, невиразність емоцій	9
Домінування негативних емоцій	9
Небажання наближуватися до людей на емоційному рівні	7

Встановлено прямі кореляційні зв'язки між шкалами соціально-психологічних установок: «Процес» і «Результат» ($r=0,432$); «Альтруїзм» ($r=0,739$) та «Праця» ($r=0,624$); «Результат» зі шкалами «Альтруїзм» ($r=0,477$) та «Свобода» ($r=0,531$); «Альтруїзм» і «Праця» ($r=0,581$); «Свобода» ($r=0,406$) та «Влада» ($r=0,381$); «Свобода» зі шкалою «Гроші» ($r=0,403$).

Цікавим є те, що низькі показники за шкалою «Влада» позитивно корелюють зі шкалою «Альтруїзм» ($r=0,381$). Отже, можливе небажання впливати на інших поєднується із самопожертвою та домінуванням інтересів соціального середовища.

Шкала «Егоїзм» має позитивний кореляційний зв'язок зі шкалою «Гроші» ($r=0,494$). В свою чергу, показники «Егоїзму» ($r=-0,540$) та «Грошей» ($r=-0,406$) мають негативний зв'язок зі значенням «Депресії», тобто відбувається нехтування власними інтересами та добробутом, або відсутність можливості їх реалізувати призводить до депресивних переживань.

Висновки з проведеного дослідження. Проблеми розвитку людей з обмеженнями функцій опорно-рухового апарату досліджувались вітчизняними науковцями О. Романенко, В. Сінювим, О. Хохліною, А. Шевцовим, М. Шеремет. Молоді люди з такими вадами на шляху розвитку професійної ідентичності долають низку труднощів, а саме: переживання негативних емоційних станів, недостатню мотивацію та велику кількість зовнішніх несприятливих факторів.

На основі теоретичного аналізу визначено внутрішні чинники професійної ідентичності та здійснено їх експериментальне дослідження.

За результатами роботи встановлено, що молоді люди надали перевагу абстрактним орієнтаціям та професійній

самореалізації, а цінності особистісного задоволення життям, естетичної насолоди та свободи мали низькі показники. Дослідження соціально-психологічних установок у мотиваційно-потребовій сфері виявило, що процесуальна спрямованість молодих людей перешкоджає результативності. 82% досліджуваних переживають депресивні стани, 41% молодих людей з порушенням функцій опорно-рухового апарату не вміють керувати емоціями, дозувати їх, а у 34% наявний неадекватний прояв емоцій.

За результатами кореляційного аналізу встановлено, що нехтування власними інтересами, добробутом або відсутність можливості їх реалізувати призводить до депресивних переживань. Проаналізовані особливості вказують на необхідність проведення психокорекційних заходів, зокрема, переживання негативних емоційних станів для ефективного професійного становлення молодих людей з порушенням функцій опорно-рухового апарату.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Романенко О. Особливості формування «Я-образу» у школярів з церебральним паралічем / О. Романенко; Автореферат дис. ... канд. психол. наук: 19.00.08: Ін-т спец. педагогіки АПН України. –К., 2003. – 21 с. – укр.
2. «Бог дал мне руки. Если бы люди дали мне работу – я бы столько смог сделать!» / ред.кол.: Херберт Вольхюттер и [др.], под. общ. ред. Е. Титовой. – Минск: А. Вараксин, 2011. – 36 с.: ил. – (Серия «Обычные люди»).
3. Варій М. Психологія особистості: Навч. посібник / М. Варій. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 592 с.
4. Крайг Г. Психологія розвитку / Г.Крайг. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 992 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
5. Пасечнікова Л. Технологія досягнення професійного успіху. 10 клас. Навчально-методичний посібник для вчителя / Л. Пасечнікова. – Х.: Вид. група «Основа», 2007. – 192 с. – (Серія «Профільне навчання»).
6. Практичні питання працевлаштування та зайнятості осіб з інвалідністю / А. Шевцов, О. Волошин, М. Хміль, О. Рісний, за наук. ред. А. Шевцова. – Львів, 2009. – 140 с
7. Романець В., Маноха І. Історія психології ХХ століття: Навч. посібник / Вступ. стаття. В. Титаренко. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
8. Томчук М. Психологія матерів, які виховують дитину з інвалідністю. – Монографія / М. Томчук, І. Чухрій. – Вінниця: ВОПОПП, 2015. – 276 с.
9. Хьелл Л. Теорії личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 607 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
10. Энциклопедия психодиагностики. Психодиагностика взрослых / Ред. Д. Райгородский. – Самара: Издательский Дом «Бахрах - М», 2009. – 704 с.